

Kül tigin Yazıtı Kuzey Yüzü Dokuzuncu Satırda Yer Alan *ögs(ü)z ak* At Üzerine

Engin Çetin
(Adana)

𐰏𐰪𐰸𐰸𐰏𐰏𐰏 : 𐰏𐰸𐰸𐰏𐰏 : 𐰏𐰸𐰏𐰏𐰏 : 𐰏𐰏𐰏𐰏𐰏𐰏𐰏 : 𐰏𐰏𐰏𐰏 : 𐰏𐰏𐰏𐰏𐰏 : 𐰏𐰏𐰏𐰏𐰏
Kültig(i)n : *ögs(ü)z* akin : binip : tokuz er(e)n : sançdı : ordug : birmedi :

Türklerin ata verdiği değer ve önemin göstergesi olarak runik harfli metinlerde *at* sözcüğü, kimi zaman gücün ve zenginliğin bir göstergesi olarak genel anlamıyla, kimi zaman da belirli bir attan söz edilmek yoluyla, sıklıkla geçmektedir: *boz at* (İH B-4); *yegren at* (İH D-15, *yegrenig* 21); *ak at* (HÇ 4; Irk 19); *tığ at* (Irk 39, *tığığ* 50); *kula at* (Tal. 4 *atım kula*)... Yukarıda da belirtildiği gibi, runik harfli metinlerde ve özellikle Kül Tigin Yazıtı'nda çok sayıda at adı kullanılmıştır. Ancak bunlar bizce, söz konusu dönem için, atların özel adı değil; atları belirli kılma amaçlı, öne çıkan özelliklerinin söylenmesinden doğan sözcüklerdir.

Kül Tigin Yazıtı'nda sırasıyla şu atlardan söz edilmektedir:

t(a)d(i)k(i)ṅ çor(i)ṅ *boz* [(a)t(i)g (KT D 32); ıṣb(a)ra y(a)mt(a)r *boz* (a)t(i)g (KT D 33); y(i)g(e)n sil(i)g b(e)g(i)ṅ k(e)d(i)ml(i)g *tor(u)g* (a)t (KT D 33); b(a)y(i)rkuun(i)ṅ *ak* adg]ır[ıg] (KT D 35, 36); başgu *boz at*¹ (KT D 37); (a)lp ṣ(a)lçı (*a*)k atın (KT D 40); (a)lp ṣ(a)lçı (*a*)kin (KT K 2, 3); (a)zm(a)n (*a*)k(i)g (KT K 5, 6); (a)z y(a)g(i)zın (KT K 5, 8); *ögs(ü)z* (*a*)kin (KT K 9).

Kül tigin yazıtında geçen at tanımlamalarıyla ilgili olarak araştırmacıların görüşlerini şu biçimde özetleyebiliriz:

¹ Ölmez (2008: 229 *vd.*)'e göre *başgil*. Bu konuda ayrıntılı bilgi için aşağıya *bk.*

Yukarıda sıraladığımız ilk üç at, araştırmacıların çoğunluğu tarafından kişilere ait atlar olarak kabul edilmiştir. Adlandırmalar sırasında önce atların ait olduğu kişilerin adı yer almaktadır (Tadık (Tadak?) Çor², İşbara Yamtar ve Yigen Silig Beg). Thomsen (2002: 151³), Orkun (1994: 918, 909, 925)⁴, Malov (1951: 425, 443, 387)⁵, Giraud (1960: 90), Tekin (2006: 169, 185, 189), Ergin (1996: 130, 113, 140), Recebov-Memmedov (1993: 375, 357, 360), Sertkaya (1995: 29), Árpád (2004: 197) bu görüşte birleşmektedir. Bu kullanımların yazıtta art arda gelmeleri de adlandırmalardaki ilk bölümlerin kişi adı olduğu düşüncesini kuvvetlendirmektedir. Aalto ise *tadık* sözcüğünü tereddütle “Tacik” olarak almış; *işbara yamtar* sözlerini de eski Hintçe “binici hükümdar” anlamında kabul etmiştir (2000: 454). Kül Tigin Yazıtı’ndaki *b(a)y(t)rkuun(t)η ak adg]ır[ıg]* ibaresindeki *Bayırku* ise genel olarak kavim adı kabul edilmektedir.

Yazıtta yer alan *Alp Şalçı ak* (D 40, K 2, 3) söz grubunun ilk bölümünün de çoğunlukla kişi adı olduğu düşünülmeyle (Malov 1951: 424; Giraud 1960: 91; Tekin 2006: 169; Recebov-Memmedov 1993: 346; Árpád 2004: 198) birlikte, bu bölümün at adı olduğu görüşünde olanlar da vardır (Thomsen 2002: 157). Bunlar yanında Orkun, herhangi bir açıklama yapmaksızın *Alp Şalçı* söz grubunu “has isim” olarak almıştır (1994: 903). Ergin de bu konuda tereddütlüdür. *Alp Şalçı* sözünü “şahıs veya at ismi” biçiminde tanımlamıştır (1996: 129). Aalto ise *Alp Şalçıyı İşbara Yamtar* (binici hükümdar)ın Türkçesi olarak kabul eder (2000: 455).

(a)zm(a)n (a)k (KT K 5, 6) ile ilgili olarak genel görüş, sözcüğün söz konusu at için verilen özel ad olduğu yolundaki görüştür. Thomsen (2002:

² Tekin, *t(a)d(t)k(t)η çor(t)η* ibaresinin, kişi adı *Tadık (Tadak?)* ile *çor* unvanından oluştuğunu düşünmekte ve her iki sözcüğün de tamlayan durumu eki almasını, sözü edilen kişinin *Tadık (Tadak?)* adını taşıyan başkalarıyla karıştırılmaması çabasına bağlamaktadır (Tekin 2006: 90).

³ Thomsen sonraları genel olarak *İşbara Yamtar* biçiminde kabul gören bu ibareyi *İşbara Yamatar* olarak okumuştur.

⁴ Bu özel adlar Orkun’da *Tadık Çur*, *İşbara Yamatar* ve *Yeginsilig* biçiminde yer almıştır.

⁵ Malov’da bu ibareler *Tadıkın Çur*, *İşbara Yomtar* ve *Yeginsilig* biçimindedir.

157; Aydın 2004: 72), Orkun (1994: 904), Malov (1959: 362), Ergin (1996: 105), Sertkaya (1995: 30), Árpád (2004: 203) yapıtlarında sözcüğün at adı olduğunu belirtmiş, ancak köken ya da anlam konusunda bir açıklama yapmamışlardır. Bunun yanında, Aalto'nun aktardığına göre Thomsen daha sonra, sözcüğün “beş ya da altı yaşında iğdiş edilmiş at⁶” anlamına geldiği; Vámbery ise *azman* sözünü Farsça “taş ya da gökyüzü” anlamındaki Farsça *asman* sözcüğü ile ilişkili olduğu görüşünü bildirmiştir (2000: 456). Giraud, sözcüğün türlü lehçelerdeki kullanımına değinmekle birlikte Kül Tigin Yazıtı'nda “normalin üstünde fiziksel güce sahip at” anlamında kullanıldığından söz etmektedir (1960: 91). Tekin, sözcüğün “sarımtrak” anlamında olduğunu düşünmektedir (2006: 125)⁷. Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*'teki *-man / -men* eki bölümünde tereddütle bu ekin renklerin hafif derecelerini göstermede kullanıldığından söz eder ve görüşünü *Alttürkische Grammatik*'ten ve *Divanü Lugati't-Türk*'ten (as ~ az) verdiği örneklerle destekler (1968: 106). Ancak Tekin, daha sonra bu görüşünü değiştirmiş; *Orhon Türkçesi Grameri*'nde *azman* sözcüğüne ilgili bölümde yer vermemiştir (Tekin 2000: 85). Kononov, sözcüğün Kül Tigin Yazıtı'nda geçen bir at adı olduğunu ve “azman, kocaman” anlamlarında kullanıldığını belirtmiştir (1980: 95). Recebov-Memmedov'da da sözcüğe verilen karşılık “büyük, nehenk at”tır. (1993: 346). Aalto sözcüğün, “geçiş, yol, sefer (at için) (career, march, battle)” anlamındaki eski Hintçe *ajma* (Grekçe *ὄμιος*) ve “geçiş, yol (career, passage, battle)” anlamındaki *ajman* (Lâtincede *agmen*) sözü ile bağlantılı olması gerektiğini

⁶ Thomsen, bu anlamı verirken DLT'de “iğdiş edilmiş koç” anlamındaki (BA I 130; CTD III 18) *azma* (Atalay'a göre yazma nüshada *azman*) sözünden esinlenmiş olmalıdır.

⁷ Tekin (1968: 270, 307), sözcüğü önce tereddütle “sarımtrak (?) (=yellow(ish) ?) biçiminde anlamlandırmış; (*a*)z y(*a*)g(*i*)zın ibaresindeki *az* sözcüğünü de bununla bağlantılı görmüştür. Daha sonra, *azman* sözcüğünün “sarımtrak (?)” anlamında olduğu düşüncesini değiştirmemekle birlikte, daha önce *azman* ile aynı kökten geldiğini düşündüğü *az* sözcüğünün aynı kökten gelmediği; *az* sözünün kavim adı olduğu düşüncesindedir (1988: 122). Tekin'in 1995(98)'teki yayınında *azman* sözcüğünün “sarımtrak” anlamına ilişkin tereddüdün, verilen karşılıktan sonra soru işareti koyulmak yoluyla gösterildiği, 2006 (125)'daki yayınında ise söz konusu soru işaretinin olmadığı görülmektedir.

düşünmektedir (2000: 455). Sağol (1995: 127 vd.), sözcükle ilgili görüşleri sıraladıktan sonra “konuya bir kesinlik getirmek güç olduğundan” söz ederek, sözcüğe at donları içerisinde yer vermez.

(a)z y(a)g(i)z (KT K 5, 8) at için genel olarak benimsenen düşünce de, az sözcüğünün söz konusu ata verilen özel ad olduğu yönündedir. Thomsen (2002: 157; Aydın 2004: 72), Aalto (2000: 456), Ergin (1996: 105); Recebov-Memmedov (1993: 346), Árpád (2004: 203) sözcüğü bu biçimde tanımlarlarken, bu adın verilme nedeni üzerinde durmazlar. İbareyle ilgili bir diğer düşünce de söz konusu atın yazıtlarda geçen *Az* topluluğu ile ilişkilendirilmesidir. Malov (1959: 362), Giraud (1960: 91) ve Tekin (2006: 125)⁸ bu görüştedir. Orkun ise sözcüğü “az” anlamında almıştır (1994: 15). Sağol, sözcüğün, *Kitabü'l-İdrak li Lisani'l-Etrâk*'te de aynı biçimde ve “sarı renkli at” anlamında kullanıldığından söz etmiş ve sözcüğün kavim adı olarak değil, at donu olarak alınması gerektiğini bildirmiştir (1995: 131).

b(a)şgu (başgıl) boz at (KT D 37) ibaresindeki *b(a)şgu (başgıl)* sözcüğü de araştırmacıların bir bölümünce “başı boz” ya da “alın akıtmalı” biçiminde anlamlandırılmıştır: Giraud (1960: 90); Tekin (2006: 127); Ergin (1996: 106). Thomsen (2002: 153); Malov (1951: 369); Gabain (1950: 301) ve Árpád (2004: 198) sözcüğü at adı kabul ederken Recebov-Memmedov sözcüğün kişi adı olduğu görüşündedir (1993: 349). Ölmez, sözcüğün “beyaz başlı (hayvan)” anlamında kullanıldığını kabul etmekle birlikte *Divanü Lugati't-Türk*'te geçen *başgıl* sözcüğünden yola çıkarak sözcüğün ya bir yazım ya da bir okuma yanlışı sonucu *başgu* olduğunu, doğru yazımın *başgıl* olması gerektiğini belirtmiştir (2008: 229 vd.).

Kül Tigin Yazıtı kuzey yüzü dokuzuncu satırda :𐰆𐰺𐰽𐰺𐰏𐰍: biçiminde yer alan *ögs(ü)z ak* söz grubu ise metin yayımlarında ve kimi çalışmalarda araştırmacılarca şöyle anlamlandırılmıştır:

Radloff: *Kül Tāgin öksiz akın binip toguz ārni sançtı*= Kül Tegin Ögsüz kır atma bindi ve dokuz kişiyi mızrakladı (Kül-Tegin bestieg

⁸ Yukarıda *azman* sözcüğüne ilişkin dipnotta belirtildiği gibi, Tekin (1968: 270, 306) önceleri *az* sözcüğünü “sarı (yellow)” biçiminde anlamlandırmıştır.

seinen Ögsüz-Schimmel und stach neun Mann nieder); *ögsüz* [ög+siz]: öksüz (1895: 27, 29 98); *ögsüz*: öksüz (1897: 165).

Thomsen: *kül tig'n ögs'z aqyn bin'p toquz ar'n s'anēdy orduy birmādi* = Kül-tegin, ak atı *Ögsiz*'e (*öksüz*) binip dokuz eri mızrakladı, orduyu vermedi (Monté sur son cheval blanc *Eugsiz* (l'orphelin), Kul-têghin transperça neus hommes, et ne livra pas l'ordou) (2002: 158, 159); *Ögsiz*: "Ögsiz (at adı)" (Aydın 2004: 77) .

Orkun: *kül tig'n ögs'z aqın bin'p t'okuz e'r'n s'anēdy ordug birmēdi* = Kül Tegin *Öksüz* [denilen] akına binip dokuz eri mızrakladı. Karargâhi vermedi; *Ögsüz*: at ismi (1994: 50, 164).

Gabain, gramerinin sözlük bölümünde sözcüğü, "şahıs ismi, at ismi" biçiminde anlamlandırmıştır (1950: 323).

Malov: Күл Тигин Өгсиз Акын Бинип Токуз Äрин Санчды Ордуг Бирмәди = Күл Тәгин, Сәв На Бәлого Огсиза ('Бәзумца'), Заколлол Дэвжат' Мужәј (И) Нә Отдал Орды! (Kül-Tegin, *Ögsüz* (deli, çılgın) atm üzerine binip dokuz eri mızrakladı ve karargâha yaklaştırmadı); *ögsiz*: *klička konya* bezumets (ili Sirota) *at adı* akılsız, deli (ya da öksüz, annesiz) (1959: 33, 42, 406)⁹.

Giraud, *ögsüz* sözcüğünün "annesiz (l'Orphelin)" anlamında olduğunu bildirmiştir (1960: 91).

Tekin: *kül tig(i)n ögsiz aqın binip toquz ärän sanēdi ordūy birmädi* = Having mounted his white *orphan* (horse), Prince Kül stabbed nine men and did not surrender the camp (*öksüz* kır (at)ına binen Kül Tigin,

⁹ Görüldüğü gibi Malov, *ögsüz* sözcüğünün burada başka bir anlam ifade edebileceğini düşünerek sözcüğü ö- "düşünmek" fiiliyle ilişkilendirmiş ve sözcüğün "akılsız, deli" anlamında kullanılmış olabileceğini belirtmiştir. Clauson ise ED 116b'de, bir atı "akılsız (=witless)" olarak adlandırmak mümkün olamayacağı için bu sözcüğün "öksüz (=motherless, orphan)" biçiminde anlamlandırılması gerektiğini bildirmiştir. Malov, sözcüğü ö- fiilinden türeyen *ögsüz* sözcüğünü, "deli, kendinden geçmiş, çılgın" biçiminde düşünmüş olsa bile bu bizce mümkün görünmemektedir. Çünkü sözcük, yalnız Orhon Türkçesi gibi erken sayılabilecek bir dönemde değil; daha sonraki dönemlerde de bu anlamı kazanmamıştır. Sözcük, Uygurcada "akılsız, düşüncesiz; bilinci yerinde olmayan" anlamlarını karşılamaktadır.

dokuz er(i) mızrakladı, karargâhı kuşatınalarına izin vermedi); *ögsüz*: motherless (name of a horse ?) (öksüz, annesiz (bir at adı ?)) (1968: 237, 271, 362); *Kül tig(i)n : ögs(ü)z akin : binip : tokuz er(e)n : sançdı : ordug : birmedı*: = Kül Tigin *öksüz* kır (at)ına binip dokuz er(i) mızrakladı, karargahı (düşmana) vermedi; *ögsüz*: öksüz, anasız (at adı?) (2006: 38, 39, 162).

Ergin: *Kül Tigin ögsüz akin binip tokuz eren sançdı, ordug birmedı* = Kül Tigin *öksüz* akına binip dokuz eri mızrakladı, merkezi vermedi; *Ögsüz*: at ismi, Ögsüz ak at; annesiz, öksüz (1996: 29, 75, 126)

Aydarov: Күл Тигин Өгсиз Акын Бинип Токуз Өрин Санчды = Күл-Тәгин (Өксиз) Кыр Атына Бинди Вә Докуз Аскәри Мызраклады ('Кјул'-Тәгин, Сәв Вәрхом На Бәлого [Оксиза], Дәвјат' Воинов Заколол [Коп'әм']) (1971: 302).

Recebov-Memmedov: Күл Тикин Өксиз Акын Бинип Токуз Өрин Санчды, Ордуг Бирмәди = Күл Тикин Жәтим Аты Миниб Доггуз Дөжүшчүнү Санчды, Орданы Вәрмәди; *Öksiz ak*: at adı (75, 82 vd., 372).

Şükürov-Meherremov: Күл Тигин Өгсиз Акын Бинип Токуз Өрин Санчды, Ордуг Бирмәди = Күл Тигин Аг Өгсүз Атыны Миниб Доггуз Дөжүшчүнү Сүнгүләди, Гошуну Тәслим Олмага Гожмады; *Ögsiz*: at adı (1976: 61, 70, 187).

Árpád: *köl teγ'in öγ'swz aqin binip toqwz ārān sanjdī ordwγ bermādi* = Köl tegin *Ögsüz* [nevü] fehér lovára szállva kilenc fértit koncolt fel (tkp. Szürt fel). A központi tá bort nem adta át (Köl Tegin *Ögsüz* (adlı) beyaz atına binerek dokuz askeri (mızrakla) yaraladı. Karargâhı almak isteyenlere vermedi) (2004: 183, 203).

Aalto, *ögs(ü)z ak* ibaresinin çok açık bir biçimde “öksüz, annesiz” biçiminde açıklanması gerektiğini bildirmiştir (2000: 456).

Şirin User, sözcüğü DLT’de kayıtlı “orta yaşı bulup büyümüş hayvan” anlamındaki *ög ~ ök* sözüne bağlamakta, DLT’deki *ök at* “dört yaşını geçmiş at” kullanımından yola çıkarak *ögsüz ak* ibaresini “dört yaşını geçmemiş ak renkli at” olarak tanımlamaktadır (2009: 63, 180).

DTS 381b’de yer alan *ögsüz III* maddesinde sözcüğün Kül Tigin’in atının adı olduğu belirtilmiştir.

ED 116b'de sözcük, “annesiz (motherless, orphan)” biçiminde tanımlanmıştır.

Genel anlamda, Türkçede, atları birbirinden ayırmak ve belirli kılmak için başvurulan en temel yol, onları rengiyle ifade etmektir. Bu durum yazıtlarda olduğu gibi, Türkçenin diğer dönem ve saha- larını temsil eden yapıtlarda da açıkça görülmektedir. Ancak, yazıt- larda kimi zaman renklerin kullanımına ek olarak farklı tanımla- malara da başvurulmaktadır. Bunun en önemli nedeni, atları belirli kılmak için don renklerinin yetersiz kalması ya da başka bir deyişle aynı rengi taşıyan birden çok atın bulunması olmalıdır. Bu duruma örnek olarak metnimizdeki boz atları ayırmak için kullanılan *t(a)- d(i)k(i)η çor(i)η boz [(a)t(i)g* (KT D 32); *ısb(a)ra y(a)mt(a)r boz (a)t(i)g* (KT D 33); *başgu boz at* (KT D 37) ile kır atları ayırmak için kullanılan *(a)lp ş(a)lçı (a)k atın* (KT D 40); *(a)zm(a)n (a)k(i)g* (KT K 5, 6); *ögs(ü)z (a)kin* (KT K 9) tanımlamalarını verebiliriz.

Don renkleri aynı olan atları ayırmak için Kül Tigin Yazıtı'nda iki farklı yol izlenmiştir:

- a) Atın öne çıkan özelliğinin belirtilmesiyle: *başgul boz at* (KT D 37) *(a)zm(a)n (a)k(i)g* (?) (KT K 5, 6); *(a)z y(a)g(i)zın* (?) (KT K 5, 8); *ögs(ü)z (a)kin* (KT K 9).
- b) Atın sahibinin ya da ait olduğu topluluğun (cins adının?)¹⁰ adının belirtilmesiyle: *y(i)g(e)n sil(i)g b(e)g(i)η k(e)d(i)ml(i)g tor(u)g (a)t* (KT D 33); *b(a)y(i)rkuun(i)η ak adg]ır[ıg]* (KT D 35, 36); *(a)zm(a)n (a)k(i)g* (?) (KT K 5, 6); *(a)z y(a)g(i)zın* (?) (KT K 5, 8).

Kül Tigin Yazıtı'nda don renkleri aynı olan atları birbirinden ayır- mak için başvurulan iki yoldan birincisinde atın öz niteliğinden; ikin- cisinde de sahip olan kişiden ya da atın ait olduğu topluluktan söz edilmektedir. *Ögs(ü)z ak* ibaresinde söz edilen ak at ise bu iki sınıfla- madan hiçbirine dahil edilemez. Dolayısıyla bizce *ögs(ü)z ak* söz gru-

¹⁰ Belki de atların ait olduğu kavmin adının anılması, günümüzdeki Arap atı, İngiliz atı gibi, atların cinsini göstermektedir.

bundaki *ögs(ü)z*, “öksüz, annesiz” anlamında bir sözcük olmamalıdır. Türk toplulukları için, savaşta kahramanın en yakın dostu konumunda olan at da kahramandır. Annesi ya da babasıyla anılacak kadar önemsiz değildir. Türk topluluklarında zaten böyle bir adlandırma geleneği yoktur. Atlara bu denli değer veren Türk toplulukları için bir atın annesinin olup olmamasından çok atm kendisi önemli olmalıdır. Ayrıca, geniş at sürüleriyle uğraşan Türk toplulukları için, atm annesinin yaşayıp yaşamadığını takip etmek ne kadar kolaydır? Bu mümkün olsa bile Kül Tigin Yazıtı’nın söyleyicisi (yazarı) olan Bilge Kağan’ın bu durumu takibi söz konusu olabilir mi?

Bu durumda *ögs(ü)z* ak ibaresi nasıl açıklanabilir?

Biz, bu ibaredeki *ögs(ü)z* (𐰽𐰺𐰍) sözcüğünün *öhs(ü)z* (𐰽𐰺𐰍) biçiminde olması gerekirken yanlışlıkla *ögs(ü)z* yazılan “renksiz” anlamındaki sözcük olduğunu düşünüyoruz.

Bu düşüncenin kanıtlanabilmesi için kimi noktaların açıklanması gerekmektedir. Bunlar, yazıtlarda *η* sesinin *g* olarak yazılmış olma ihtimalinin var olup olmadığı; *öhsüzü* oluşturan *öh* sözcüğünün eski Türkçede kullanılıp kullanılmadığı ve önerimizin bağlama uygun olup olmadığı gibi konulardır:

Orhon Yazıtları, yazım özellikleri açısından sistemli bir yapıda olmakla birlikte kimi zaman yazıcıdan kaynaklanan yanlış ya da çelişkili yazım örneklerine rastlanmaktadır. Yazıtların yazıcısı olan Yollug Tigin, kimi zaman aynı sözcüğü değişik biçimlerde yazmış; kimi zaman da kimi işaretleri yazmayı unutmuştur. Örneğin, KT G 6’daki *tög(ü)lt(ü)n* sözcüğü, BK K 4’te *tög(ü)ltün* biçiminde; KT G 10’daki *kuubr(a)td(i)m* sözcüğü; BK K 7’de *kuubr(a)t(i)m* biçiminde; KT D 3’teki *köök türük*; BK D 4’te *kök türük*; KT D 5’teki *bolm(i)ş²* sözcüğü; BK D 5’te *bolm(i)ş¹* biçiminde yazılmıştır. Yukarıda sıralanan sözcüklerin yazımındaki çelişki dışında Yollug Tigin, yukarıda söz edildiği gibi, kimi zaman bir sözcüğü ya da yapıyı yazmayı unutabilmiştir. Bunun gibi BK D 32’de yer alan *(e)kin sü* “ikinci ordu” ibaresinin sıfatı olan *(e)kin*, *(e)kinti* yerine yanlışlıkla yazılmıştır (Tekin 2006: 110).

Yazıtlarda karşılaşılan yazımla ilgili bu çelişki ve yanlışlıklara ek olarak, Kül Tigin Yazıtı kuzey yüzü dokuzuncu satırda yer alan *ögs(ü)z*

sözcüğünün *öñs(ü)z* yerine yanlışlıkla *ögs(ü)z* olarak yazıldığı yollardaki düşüncemizi güçlendirecek bir kanıt da yazıtlardaki *ñ~g* nöbetleşmesidir. Böyle bir ses olayının varlığı Yollug Tigin'in bu yanlışlığı yapmasına neden olmuştur.

Bilindiği gibi, Kül Tigin ve Bilge Kagan yazıtında *ñ~g* nöbetleşmesinin yaşandığı çok sayıda örnek vardır:

bilmedük+ü+g üçün (BK D 20); *buñ+u+g* (KT K 8); *edgü+g* (KT D 24, BK D 20); *süñük+ü+g* (BK D 20); *törög+ü+g+i+n* (BK D 19) // *alkın-tıg* (KT G 9, BK K 7); *bar-dıg* (KT G 9, KT D 24, BK K 7, BK D 19, BK D 20); *kigür-tüg* (KT D 23, BK D 19); *öl-tüg* (KT G 6, 7, BK K 5, 6); *bar-dı-gız* (KT GD); *kaltaçı er-ti-giz* (KT K 9)...

Yalnızca yazıtlarda değil, Uygur dönemi metinlerinde de bu türden örnekleri görmek mümkündür:

ögdün yınak (*öñdün yınak* yerine) (KP XXXVII-5); *körüg* (*körün* yerine) (M 18-24); *terig* (*teriñ* yerine) (M 39-5); *öglüg ögsüz* (*öñlüg öñsüz* yerine) (MaitrSeng 106-9); *kañıg* (*kañıñ* yerine) (M 161-31); *bursag* (*bursañ* yerine) (M 183-19) (Laut 1986: 74); *ögsüz* (*öñsüz* yerine) (Ölmez, 1999: 818)¹¹...

Orhon Yazıtlarındaki iki farklı yazımın dilsel bir özellik olduğu görülmektedir. Bu nedenle bu olayı bir nöbetleşme olarak adlandırmak mümkündür. Uygur metinlerinde görülen *ñ ~ g* değişiminin ise kurallı bir ses olayı olduğundan söz etmek güçtür. Bunu daha çok yazım yanlışlığı olarak nitelemek mümkündür. Laut da bunların yazım yanlışlığı olduğundan söz etmektedir. Laut; Sankritte *rūpa-arūpa-devaloka* sözlerinin karşılığı olan *öñlüg öñsüz t(e)ñri yeri*¹² biçiminin yanlışlıkla *öglüg ögsüz* biçiminde yazıldığını belirtir (1986: 74).

¹¹ Ölmez, "Süryani Harfli Eski Uygurca Bir Tıp Metni" başlıklı bildirisinde 8. satırda (arka yüz 2. satır) *wyyswz* biçiminde yazılan sözcüğün *öñsüz* yerine *ögsüz* olarak da okunabileceğinden söz eder. Burada, sözcüğün, başka bir tıp metninde de *ögsüz* biçiminde yer aldığını, ancak Türkiye Türkçesindeki *beti benzi atmak* deyimiyile karşılaştırıldığında sözcüğün "renksiz, hasta" anlamında *öñsüz* olarak okumanın daha uygun olabileceğini belirtir (1996: 818).

¹² Buradaki *öñlüg öñsüz teñri yeri* ibaresi Maytrisimit'in Hami versiyonunda birçok kez *öñlüg teñri yeri* biçiminde geçmektedir (<http://vatec2.fkidgl.uni-frankfurt.de/vatecasp/Vatectexte.pdf>).

ögs(ü)z ak söz grubunun araştırmacılarca “renksiz” değil de “anne-siz” olarak anlandırılmasının en büyük nedeni Orhon Türkçesinde *öhsüz* ya da sözcüğü oluşturan *öh* sözünün kullanılmadığı düşüncesi olmalıdır. BK GD’de ve T 15’te geçen *kök öh* ırmak adı metin yayımlarında çoğunlukla ırmak adı olarak tanımlanmış, bu adı oluşturan *öh* sözüne ilişkin bir açıklama Ergin dışında kimse tarafından yapılmamıştır. Ergin, *öh* sözcüğünü “Kök Öng; Mavi Öng nehri; renk” biçiminde tanımlamıştır (1996: 126). Czeglédy, Çince bir yazıtta dayanarak yazıtlarda geçen bu ırmağın *Ongi*’nin Çince transkripsiyonu olan *Hun-yi* (Eski Çince *guən-ngjie*) ırmağı (günümüzde *Ongin*)¹³ olduğunu ve yazıtlardaki *öh* sözünün *Hun-yi* adının Türkçe biçimi olduğunu düşünmektedir (1995: 56). Ayrıca, Uygurcada renk adlarından sonra gelen *öh* sözcüğünün çoğu zaman *önlüg* biçiminde (*kök önlüg, sarıg önlüg, kara önlüg, yürüh önlüg, köküş önlüg...*) kullanılması da¹⁴ -yazıtlarda coğrafi ad içerisinde yer alan sözcüğün eksilti ve kalıplaşma yoluyla bu duruma gelebileceği düşünülse bile- bu sözcüğün eski Türkçe “renk” anlamındaki *öh* sözü olduğu konusunda ihtiyatlı davranmak gereğini ortaya koymaktadır.

Yukarıdaki açıklamalar bir yana *öh* sözü, erken dönem Uygur metinlerinden Mani harfli *Rüzgâr Tanrısı* (Uyg. *Yil teñri*, Alm. *Windgott*)’nda *önlüg* biçiminde geçmektedir: Wind. 19. .. *kim ol ailarqa sāmz önglög yayly küçlög köp bdük bolurlar* .. “da mit in jenen Monaten fett, farbig, ölig, kräftig und sehr hoch werden (= ki o aylar semiz, renkli, yağlı, güçlü çok büyük olurlar)” (Bang-Gabain 1928: 249). Bu metin, eski Türkçe metinleri tarihsel olarak sınıflayan Erdal (1979: 161)’a göre Orhon Yazıtlarının da aralarında bulunduğu I. grup metinler içerisinde

¹³ Czeglédy, bu ırmağın, Radloff’a göre Kara-Kujir; Hirth’e göre Tuiyin-goul olduğunu ve bu açıklamaların daha sonra Thomsen, A. v. Gabain ve Malov tarafından da kabul edildiğini belirtmektedir (1962: 57). Bu ırmak, Giraud (1960: 73) tarafından Ongin ırmağı olarak kabul edilmektedir. Gömeç de bu ırmağın araştırmacılarca çoğunlukla *Ongin* olarak kabul edildiğini belirtmektedir (2007: 1291).

¹⁴ AY’de saptanan ve renkleri çağrıştıran *arıg süzök öh* biçimini sonrasındaki *er-filine* bağlamak mümkündür (*arıg süzök öh er-*) *er-* fiili BT 13’te *utpal önlüg er-* biçiminde de karşımıza çıkmaktadır.

yer almaktadır. Dolayısıyla *öη* sözcüğünün yazıtların yazıldığı dönemde yaşadığını düşünmek mümkündür.

Kül Tigin Yazıtı'nın ilgili bölümünde Kül Tigin'in savaşırken kullandığı atlar ve atlar üzerindeki kahramanlıkları anlatılmaktadır. Yukarıda söz ettiğimiz gibi, söz konusu atlar, tamamıyla renk adlarıyla tanımlanmakta; renk adlarının yetmediği durumlarda da ek tanımlamalardan yararlanılmaktadır¹⁵. Metinde geçen dört kır (ak) at vardır. Bunlar; *b(a)y(i)rkuun(i)η ak adgır[ı]* (KT D 35, 36); *(a)lp ş(a)lçı (a)k atı* (KT D 40); *(a)lp ş(a)lçı (a)k* (KT K 2, 3); *(a)zm(a)n (a)k* (KT K 5, 6); *ögs(ü)z (a)k* (KT K 9) tır. Ele aldığımız *ögs(ü)z* sözcüğü de metin bağlamına uygun olarak "renksiz" biçiminde tanımlanabilir. Bu durumda bizce, bu ibarenin "üzerinde başka renk, benek olmayan, tamamen kır" biçiminde anlamlandırılması uygun olacaktır. Günümüzde dahi Anadolu'da şeffaf renkli nesnelere için "beyaz" tanımlamasının yapılması, renk bildiren sözlerin günümüzdeki kadar çok olmadığı sekizinci yüzyılda, tersine bir mantıkla, beyaz renkli nesnelere için "renksiz" tanımlamasının yapılma olasılığını akla getirmektedir. Böylelikle Kül Tigin Yazıtı kuzey yüzü dokuzuncu satırda bulunan *kül tig(i)n : ögs(ü)z (a)kın : bin(i)p : tokuz (e)r(e)n : s(a)nçdı : ordug : birm(e)di* cümlesi bizce "Kül tigin beneksiz, tamamen kır atına binip dokuz eri öldürdü ve karargâhı (düşmana) vermedi" biçiminde anlamlandırılmalıdır.

¹⁵ Sağol'un görüşlerine dayanarak *Kitabü'l-İdrak li Lisani'l-Etrâk*'te de geçen *(a)z* sözcüğünün at donu olduğu ve *(a)zm(a)n* sözünün de bu sözcükle bağlantılı olduğu düşünülürse atları tanımlamada renk bildiren iki sözcük art arda gelebilmektedir: *(a)zm(a)n ak*, *(a)z yagız ve ögs(ü)z ak*. Bunlarla ilgili olarak dikkat çeken ikinci bir özellik ise renk bildiren iki sözcüğün art arda geldiği durumlarda *at* ya da *adgır* sözcüğünün kullanılmadan ilgili durum ekinin ikinci sözcük üzerine getirilmesidir: *(a)zm(a)n akıg*, *(a)z yagızın*, *ögs(ü)z akin*.

Kaynaklar

- Aalto, Pentti (2000), "Orhon yazıtlarındaki at isimleri üzerine", (çev.: Erhan Aydın), *Türk Dili, Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 587, TDK Yayınları, s. 453-457.
- Árpád, Berta, (2004), *Szavaimat jöl halljátok... A türk és ujjur rovásírásos emlékek kritikái kiadása*, Szeged.
- Atalay, Besim (1998) *Divanü Lugati't-Türk Tercümesi I*, TDK Yayınları, 4. Baskı, Ankara.
- Айдаров, Г. (1971), *Язык орхонских памятников древнетюркской Письменности VIII века*, Алма-ата: Академия Наук Казакской ССР.
- Aydın, Erhan (hızl.) (2004), "Vilhelm Thomsen'in sözlüğü", *İlmî Araştırmalar, Dil ve Edebiyat İncelemeleri*, 17, Güz, İstanbul, s. 69-82.
- Bang, W.-Annemarie von Gabain (1928), "Ein uigurisches Fragment über den manichäischen Windgott", *Ungarische Jahrbücher* 8, s. 248-256.
- Czeglédy, K. (1995), "Çogay-Kuzı, Kara-Kum, Kök-Öng" (çev.:Eşref Bengi Özbilen), *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 97, s. 51-64.
- Dankoff, Robert-James Kelly (1985), *Mahmūd al-Kāşyarī, Compendium of Turkic Dialects (Dīwān Luḡāt at-Turk) III*, Harvard University.
- Erdal, Marcel "The chronological classification of old Turkish Texts", *Central Asiatic Journal* 23, s. 151-175.
- Ergin, Muharrem (1996), *Orhun Abideleri*, Boğaziçi yayınları, İstanbul.
- Gabain, Annemarie von (1974) *Alltürkische Grammatik*, Wiesbaden, 1974.
- Giraud, René (1960), *L'empire des Turcs Célestes, Les Règnes D'eltherich, Qapghan et Bilgä (680-734)*, Paris.
- Gömeç, Saadettin (2007), "Kök Türkçe yazıtlarda geçen göller ve nehirler", *Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literatures and History of Turkish or Turkic, Volume 2/4, Fall 2007*, s.1283-1296.
- Hamilton, James Russel (1998), *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası, Kalyanamkara ve Papamkara* (çev.: Ece Korkut-İsmet Birkan), TDAD: 11, Ankara.
- Кононов, А. Н. (1980), *Грамматика языка тюрских Рунических памятников VII-IX ВВ*, Leningrad.
- Laut, Jens Peter (1986), *Der frühe türkische Buddhismus und seine literarischen Denkmäler*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.

- Мадон, С. Ә. (1951) *Памятники древнетюрской письменности, тексты и исследования*, Москва.
- Надаловев, В. М. *vd.*, *Древнетюрский словарь*, Академия Наук СССР, Ленинград.
- Насилов, В. М. (1960), *Язык Орхоно-Енисейских памятников*, Москва.
- Orkun, Hüseyin Namık (1994), “Eski Türk Yazıtları, 3. baskı, Ankara.
- Ölmez, Mehmet (1999), “Süryani harfli eski Uygurca bir tıp metni”, 3. *Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı Bildirileri 1996*, Ankara, s. 815-820.
- Kadloff, W. (1987), *Die Altürkischen Inschriften der Mongolei, Band 1: Enthält die Lieferungen 1-3*, Otto Zeller Verlag, Osnabrück.
- (1987), *Die Altürkischen Inschriften der Mongolei, Band 2: Enthält Neue Folge und 2. Folge*, Otto Zeller Verlag, Osnabrück.
- Рәчәбов, Ә. - Ж. Мәммәдов (1993), *Орхон-Јәнисәј абидаәләри*, Бақы.
- Röhrborn, Klaus (1977), *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien 1-3*, Wiesbaden.
- Nağol, Gülden (1995), “Tarihî şivelerde at donları”, *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, (ed. Emine Gürsoy-Naskali), İstanbul, s. 126-146.
- Nertakya, Osman Fikri (1995), “Eski Türk kültüründe at”, *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, (ed. Emine Gürsoy-Naskali), İstanbul, s. 25-30.
- Şirin User, Hatice (2009), *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları, Söz Varlığı İncelemesi*, Kömen Yayınları, Konya.
- Шүкүров, Ә. Ч. – А. М. Мәһәррәмов (1976), *Гәдим Түрк Јазылы Абидаәләринин Дили*, Бақы.
- Tekin, Şinasi (1980), *Maitrisimit Nom Bitig, Die uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāsika-Schule*
- Tekin, Talat (1968), *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University, Bloomington.
- (2000), *Orhon Türkçesi Grameri*, TDAD: 9, Ankara.
- (2006), *Orhon Yazıtları*, TDK Yayınları, Ankara.
- Thomsen, V. (2002), *Orhon Yazıtları Araştırmaları* (çev.: Vedat Köken), TDK Yayınları, Ankara.